

Note : Ce fichier fait le point sur la vie pastorale traditionnelle en Andorre et son adaptation aux différences d'altitude. Il ne s'agit pas d'une proposition pédagogique directement pour la classe, mais d'une documentation destinée aux enseignants et aux personnes qui souhaitent connaître la Catalogne Nord.

La vie pastorale traditionnelle de l'Andorre et les cultures selon l'altitude

La vie pastorale, la société et l'utilisation du territoire

Un système cohérent et intégré

La conception et la vision de l'espace montagnard sont différentes de l'actuelle

Une adaptation à l'étagement de la végétation et du relief

Le premier niveau : les villages et les cultures

Privé / public

Chemins et carrerades

La situation des villages et des hameaux

Les cultures

Le second niveau: les bordes et les forêts

Forêts et clairières

Les bordes et leurs environs

Les relations entre bordes et villages

Le niveau supérieur : les estives ou montagnes

La notion de montagne

Les estives communales et les cortons

Illustrations

L'étagement des niveaux de la vie pastorale en Andorre

Village et bordes à Encamp, au Solà et à les Neres

La vallée de la Valira del Nord à Llorts et Arans

L'Artiga de Canillo au début du XXe siècle

Carrerades et camins ramaders : les Plans de Canillo

Carrerades et camins ramaders : la Vall d'Incles

La pleta de la Rabassa de Rialb à Ordino

Canillo et Encamp: la vacada à la pleta d'Envalira

La vida pastoral, la societat i l'ús del territori

Un sistema coherent i integrat

La vida pastoral, base principal de l'economia i de les activitats tradicionals, és alhora

- la utilització d'un espai muntanyenc esglaonat en altitud i aprofitat en el seu conjunt,
- el seu ordenament jurídic i la seva gestió, amb totes les normes necessàries,
- la manera de viure i l'organització social que se'n deriven.

És doncs una real ordenació del conjunt del territori : cada part, valls, bordes, muntanyes pasturades, beneficia d'una gestió coordinada en relació amb decisions comunes sempre pactades. Per tant és un sistema integrat fet de complementarietats i d'interaccions.

És clar que el sistema pastoral, que constitueix el factor determinant d'aquesta ordenació territorial i d'aquestes normes socials, és estretament articulat amb l'agricultura, amb l'ús i la gestió dels boscos i amb tota una sèrie d'activitats complementàries. Però té sempre el paper central dins el model territorial i social, fins i tot quan la major part de l'espai privat es dedica a l'agricultura.

Això condiciona el règim de propietat i els usos, privats o col·lectius, de cada part d'aquest territori. La base d'aquest sistema integrat és el Quart i la Parròquia, on es prenen les decisions i on es fixen les normes.

La concepció i la visió de l'espai muntanyenc són diferents de l'actual

- L'espai muntanyenc tenia una funció econòmica, cosa que imposa gestió i decisions col·lectives car l'individualisme, dins una economia tradicional sempre molt precària, no permetria la supervivència de prou famílies, doncs crearia inestabilitat dins la societat ;
- També tenia una funció social i política, per l'obligació de prendre aquestes decisions col·lectives i de gestionar en comú mitjançant caps de casa elegits, amb una rotació dels càrrecs.

Aquest espai de muntanya era un espai de relació, entre cases d'una mateixa parròquia o d'un mateix quart, entre parròquies o valls (sigui per passar acord o decidir d'emprius, o sigui per afrontar-se pel domini de les pastures d'estiu).

Condicionava també una manera de pensar, de concebre la família i la societat, que es troba també dins tota la Catalunya Vella, tant a Andorra com a les muntanyes veïnes de Catalunya Nord i de Catalunya, com també a l'Aragó o al Pirineu occità dins l'Estat francès.

Una adaptació a l'esglaonament de la vegetació i al relleu

La vida pastoral és una adaptació a l'esglaonament de la vegetació i de les formes de relleu. En efecte, abans que qualsevol altra cosa, és un conjunt de desplaçaments, de moviments ritmats segons l'altitud. Aquest aspecte és sempre el que més fixa l'atenció dels viatgers o dels científics que estudien les civilitzacions de la muntanya. Potser perquè aquesta mobilitat gairebé permanent, a cada estació, sorprèn més la gent sedentària.

Ara bé, quan es pren el punt de vista dels actors, és a dir dels muntanyencs mateixos, són sensibles primer de tot al sistema de propietat a cada part del territori i a les condicions del seu ús, abans d'entrar en el sistema de desplaçaments, tant els hi sembla normal i natural repartir l'activitat i el temps entre el poble, la borda i la muntanya. Per ells, la vida pastoral és sobretot una organització del territori i un codi social.

La vida pastoral andorrana o pirinenca és semblant a les “*remues*” dels Alps, tant sovint evocades, amb també els seus tres nivells :

- els pobles i els cultius i prats de dall de la vall,
- els “*alpages*” (els prats i pastures del nivell de les bordes, que han donat el nom al conjunt de la muntanya), amb el seu hàbitat temporal de “*chalets*” o “*mayens*” (l'equivalent dels cortals o bordes)
- les estives, o pastures d'alta muntanya.

Les diferències són menors, degudes per l'essencial a una adaptació a les condicions físiques i climàtiques locals.

La vida pastoral ha creat un vocabulari ric, ple de matisos i precís. Ha demanat també de fixar comportaments, normes socials. La gran qüestió és com adaptar-se a l'esglaonament de la vegetació i treure profit dels recursos mobilitzables a cada nivell sense destruir el medi. Especialment, com gestionar el handicap de la progressiva i important reducció del període vegetatiu amb l'altitud?

La solució és simple : s'aprofiten els desfasaments dins el temps del període de maturació del blat o de l'herba a les diferents altituds per a organitzar un pla de treball de les persones i un cicle de desplaçament dels ramats. El resultat és un aprofitament òptim del temps de treball i dels recursos en herba, amb el preu d'una disbauxa d'energia en desplaçaments continus de la primavera a la tardor.

Accessòriament, s'aprofita de les condicions climàtiques locals i de les diverses exposicions dels vessants. Dins la pràctica hom procura adaptar-se, sobretot per a evitar-ne els inconvenients :

- les solanes tenen més terrasses de cultiu, formades de bancals, parets i feixes, i els espais de pastura són per la primavera ;

- els fons de vall, més gelius però fàcilment irrigables, tenen prats de dall ;
- els obacs, més frescs, tenen prats i pastures per la tardor ;
- l'estiva la més freda es reserva per l'agost, etc.

Es tracta després d'adaptar-se al relleu i als modelats. S'utilitza l'esglaonament de les formes heretades del modelat glacial i, dins la vall, les situacions i sòls variats originats pels modelats fluvials i sobretot torrencials.

Es distingeixen tres nivells principals : els pobles i cultius, les bordes (o cortals), les estives. Cada nivell es compon d'elements diversos, amb una ordenació que varia segons l'altitud, l'orientació i les condicions locals de cada vall i de cada parròquia. S'arriba a un sistema precís i aparentment complex, però sempre el mateix, que assegura la complementaritat dels estatges i una utilització prou racional del relleu i de totes les possibilitats de la muntanya.

El primer nivell : els pobles i els cultius

Dins les valls o a la base dels vessants s'instal·len els pobles i veïnat, és a dir l'hàbitat permanent, i s'hi troben els cultius, més que els prats de dall.

Privat/públic

La propietat privada ocupa gairebé tot l'espai disponible, car tot el que pot ser conreat o dallat és del domini privat. Les decisions individuals prevalen doncs. Quan hi ha propietat comuna als voltants, és sempre al servei dels menesters privats de totes i cada una de les cases del quart o del poble, no de la parròquia.

No hi ha obligació de tancar les parcel·les o camps. Quan hi ha parets, és perquè calia treure les pedres del camp i perdre el mínim d'espai : se sap que, segons les regions, es pot optar per apilonar-les o repartir-les al voltant dins una paret. En altres casos les parets tenen un paper funcional : aguanten les feixes d'un vessant o mantenen la terra que l'escolament de les aigües s'emportaria.

La propietat pública és poca cosa : els camins, els carrers i les places, els rius (l'amplària dels quals es fixa per decret del Consell General). Les zones rocoses i les tarteres, les males terres i els vessants massa rostos són terrenys comuns però d'ús privats : els "rebaixants" o "baixos" (els rebaixants són el conjunt de la part baixa dels vessants de la vall, doncs per sobre dels camps de cultiu). Alguns solans, sempre d'ús privat, es reserven per a certs períodes de l'any per no gastar massa d'hora les pastures de proximitat.

Camins i carrerades

Dins el terme, els camins que s'utilitzen pel pas del bestiar (camins ramaders o

carrerades) s'han de vorejar obligatòriament de parets, a càrrec dels propietaris dels camps veïns, per a canalitzar els ramats o la vacada i evitar que pasturin els cultius. Tot és codificat a Andorra : les parets tenen sempre sis pams d'alçada, o sigui 1,20m i una o dues canes d'ample, 1,60m o 3,20m.

Resulta un paisatge de les valls on tot sovint els camps són oberts, materialitzats només pel canvi de cultiu o per fites, per algunes parets de feixes o alguns fileres d'arbres, quan tots els camins públics són aïllats i tancats a consciència per parets.

El camí reial, pronunciat per contracció camí real o camí ral, és el camí principal, l'eix de comunicació general. En norma habitual, ha de tenir almenys dues canes o setze pams d'ample (3,2m) i ser transitable per carros. Però a muntanya, i era el cas a Andorra abans de l'obertura de les carreteres, el camí ral era tot sovint més estret, de fet un sender més ben cuidat. El camí de ferradura és un camí utilitzable pel tragí, amb mules i matxos (la ferradura és el ferro que es fixa a la peül·la dels cavalls i mules).

El camí ramader és concebut per al trànsit dels ramats ovins, de vegades de centenars o milers de caps, de les valls cap a les bordes i a les estives. El camí ramader es pot designar localment amb el nom de tira, carrera o carrerada. Al Pallars i a la Ribagorça es parla de cabanera.

El camí ramader pren diverses formes : en realitat és més un dret de pas a través les propietats privades o comunes que no pas un camí arreglat com tot sovint hom se l'imagina. La carrerada (carrerada o carrerassa a Catalunya Nord com a Catalunya) és el camí pastoral o el camí de transhumància quan passa a través dels cultius, vorejat de parets com hem dit. Quan passa dins els espais comunals (pastures, boscos, landes) se'l designa com a pas ramader, o passa, o passera. Fins i tot pot desaparèixer com a camí per ser un dret de pas dins una zona precisa de landa o de pastura.

Quan els camins o senders per la gent o el tragí fan marrades per pujar als pendents rostos, els itineraris ramaders són el més directe possible. Cada vegada que es pot, segueixen una cresta secundària o un llom dins un vessant o una cresta principal quan té una forma dolça : aleshores no és materialitzat i és més un pas que un camí, car pot tenir fins a cinquanta o cent metres d'ample. Sovint, quan passen els ramats transhumants, els habitants marquen el pas amb branques o pals ficats en terra per a ajudar els pastors a determinar el trajecte, com es feia quan les ramades d'Arieja anaven del Port d'Envalira al Riberal d'Envalira i a Soldeu.

La situació dels pobles i veïnats

Els pobles són sovint a la solana, en relació amb el sol de l'hivern. Eviten el fons de vall, més ombriu, amenaçat pels aiguats i amb més fortes gelades que els primers vessants per culpa de les freqüents inversions de temperatures. És el cas d'Andorra la Vella, de tots els pobles de la conca de la Massana, de Pal, d'Ordino, d'Encamp i de la major part dels veïnats de Canillo. Dins les valls especialment afectades pels vents del nord, els pobles es protegeixen darrera d'un bony rocós o

dins el racó d'una valleta afluent, com Llorts, la Cortinada o Sornàs dins la vall de la Valira del Nord.

Segons la configuració de la parròquia, la repartició dels pobles pren la forma d'un rosari al llarg d'una vall, com per Ordino o Canillo, o d'un escampall per tot el territori, l'objectiu sent en els dos casos que cada nucli d'hàbitat permanent pugui ser envoltat del seu espai de *quart*. Aquest espai comprèn habitualment un sector de vall principal, els vessants veïns, els replans i, quan n'hi ha, les petites valls afluentes. Abans de ser un sol espai urbà la parròquia d'Andorra la Vella tenia també un hàbitat en rosari : Santa Coloma, el Pui, Andorra la Vella, Engordany, les Escaldes. Els veïnats tradicionals d'Encamp eren poc separats car la disposició de la parròquia no permetia una disposició regular. A Sant Julià de Lòria els pobles i veïnats es reparteixen sobre els replans que dominen la vall principal, on hi havia el poble principal. La Massana ofereix una barreja de les dues estructures, amb un rosari d'hàbitat reagrupat o dispers dins les valls d'Arinsal i de Pal, i una aurèola al voltant d'una conca.

Aquesta organització territorial, que reagrupa tots els tipus de terrenys complementaris per una petita unitat de base de vida col·lectiva és molt antiga. Els treballs Jordi Bolós, Víctor Hurtado i Josep Nuet demostren que, per Sant Julià de Lòria, són estructures directament heretades de l'alta Edat Mitjana.

Els conreus

Els terrenys agrícoles són diversos, llits majors, terrasses, cons torrencials, vessants.

- Els terrenys plans del fons de vall, inundables a cada aiguat, tenien prats naturals, irrigats a partir de petites derivacions d'aigua del riu. La terra hi té una dolenta aeració i un drenatge insuficient i, per tant, eren prats de dall de poca qualitat, tot sovint colonitzats per abundants juncàcies i plantes amb bulb, entre les quals el narcís que és el símbol d'Andorra, la *grandalla*, i per grans umbel·lífers que no s'assecaven prou i provocaven fermentacions dins els pallers. Repartits en parcel·les prou extenses, fins a dues hectàrees, amb alguna borda, aquests terrenys són tot sovint a les mans de les grans famílies andorranes, que tenen avui dia (després de la canalització dels rius amb finançament públic) un capital de terrenys d'un valor considerable al bell mig de les zones urbanes.

- Les terrasses estretes de les valls i els cons torrencials laterals són els terrers principals, amb camps de petita dimensió, molts de la dimensió d'un hort. Són els sòls més bons, lleugers i drenats, encara que pateixin en general d'un excés d'acidesa. Pels cons més rostos hi ha bancals amb parets o amb talussos fixats per arbres o arbustos : avellaners o diversos caducifolis tallats en cap gros per tal d'aprofitar el brançam com a farratge complementari o per a confeccionar eines agrícoles o andars.

- Fins i tot hi ha vessants molt rostos guanyats a base de feixes, banquetes o bancals, que poden anar d'algunes desenes de metres a només alguns metres de replà. Són terrenys guanyats sobre els rebaixants : boïgues o propietats cedides tot sovint al

segle XIX a través del procediment de les “demandes de comunals”. Durant la segona meitat del segle XX, els rebaixants seran els primers abandonats i colonitzats pels matolls o les progressions forestals.

La irrigació és necessària a Andorra, sobretot a les solanes on hi ha els terrenys millors, i també al fons de les valls si es volen fer dos dalls d'herba o d'alfals durant l'estiu. Són habitualment senzilles i breus derivacions d'un riu, torrent o canal, però hi ha uns quants recs llargs i acuradament construïts que porten l'aigua a uns quants quilòmetres de distància. L'exemple més conegut és el Rec d'Andorra, que té la seva presa (la resclosa o la peixera) dins les gorges de la Grella i, després de 4km, irrigava les feixes i els camps del Solà d'Andorra.

- Als segles 19 i 20 els conreus de cereals ocupaven la més gran part de l'espai agrícola disponible, per tal d'assegurar com es podia una autosubsistència. Més que forment, quasi desconegut a Andorra, es tractava de sègol, d'ordi, i de mestall a les valls més baixes. Amb rendiments febles, degut a la mediocre qualitat o al desequilibri pedològic dels sòls i a les condicions climàtiques muntanyenques, els cereals panificables es conreaven fins a l'estatge subalpí mitjà. Les patates i el sègol es sembraven fins a les bordes més altes. Prop dels pobles o de la casa, ben bogats (femats) i sempre irrigats, els petits horts donaven cols, enciam i patates, amb sempre alguns peus o files de tabac per la venda a les fàbriques o el contraban. Els prats i userdes ocupaven pocs espais a les valls, llevat de les zones inundables. Per tant, paradoxalment, un país de ramaderia, predisposat al cultiu de l'herba i dels farratges, mancava cruelment d'herba i de reserves d'hivern pels animals, tot i dedicant l'essencial de la seva superfície agrícola als cultius alimentaris de feble rendiment. Ja a l'Edat Mitjana els cultius eren semblants, amb una diferència, el cultiu de la vinya - algunes files de ceps o unes parres - en els sectors més assolellats i poc gelius, a Sant Julià, Andorra la Vella, i fins a la Massana i Encamp.

- Després dels anys 1950 els cultius de cereals declinen i s'abandonen ràpidament. Els prats dalladors poden ocupar gairebé totes les parcel·les de les bordes i l'alfals, amb o sense barreja de gramínies, guanya les valls. El cultiu de les patates es manté més temps, per deixar lloc als camps de tabac, que van conèixer durant l'últim quart del segle 20 una espectacular expansió a totes les parròquies, fins i tot les més altes on l'altitud i el clima són poc favorables a aquesta planta fràgil que demana climes dolços i benignes. El tabac d'Andorra no és de bona qualitat, té dificultat a madurar i dona productes aspres o amargs, bons en el passat per a barreges per pipa o productes poc sofisticats destinats al contraban. Avui dia el conreu del tabac obeeix a altres motivacions : raons socials i, sobretot, econòmiques i polítiques, car mantenir una producció local justifica les importacions necessàries a la indústria tabaquera dels cigarrets, on la nomenclatura del Principat té interessos.

El segon nivell : les bordes i els boscos

Les propietats comunals o dels quarts, essencialment boscos, constitueixen la major part del segon nivell, a mitja muntanya, amb les bordes i llur espai pastoral. Aquests boscos tenien funcions diferents, amb poques vegades la producció com a objectiu principal.

Boscos i clarianes

La zona de les bordes és per excel·lència l'estatge dels boscos, que són l'element principal del paisatge. Els boscos són més densos i continus als obacs. Als solans són més clars, amb una barreja de prats i boscos o localment substituïts per matolls, i tot sovint oberts pels espais de les bordes. Són boscos de pi ros i de pi negre, amb avets en els llocs frescos i beços a tot arreu. L'economia tradicional els hi atribuïa tres funcions principals :

- Primera : els boscos són pasturats als voltants de les bordes. Per això són clars : no cal que l'arbre desaparegui, car fixa la neu l'hivern i fa ombra l'estiu, però no ha de prohibir la pastura per massa densitat. És per aquesta raó que el bosc és sempre obert per moltes clarianes pastorals.
- En segon és una reserva de fusta i de llenya : la fusta per la carcassa de les construccions, per fer taulons, pels andars, i la llenya pel foc. Aquest ús és molt ample però també molt reglamentat i controlat.
- Per fi el bosc protegeix de les allaus. Quan les utilitzacions precedents el malmeten, quan el perill d'allau es fa més gran, els habitants no tenen cap hesitació a sacrificar els altres beneficis per convertir-lo en bosc de protecció, en vedat molt estricte.
- S'hi afegeix una funció secundària (principal al temps de les fargues i del carboneig, exclusiva avui dia), la de donar de tant en tant tallades a vendre, si un empresari forestal i els seus picadors i raiers acceptaven de treure els troncs del país, a una època on no hi havia carreteres.

Les bordes i el seu entorn

Les bordes o cortals (les dues paraules són equivalents : borda és d'influència occitana, cortal és més utilitzat a Catalunya) són estables, quadres, o un conjunt estable-hàbitat temporal en altitud, majoritàriament a l'estatge subalpí, quan els pobles són dins l'estatge muntanyenc o a la base del subalpí. Utilitzen tots els replans, tots els nivells glacials, totes les clarianes i totes les altes valls glacials d'aquest sector. Pugen fins on és possible d'instal·lar prats de dall. El domini de cada borda, a més de l'espai privat conreat, sempre tancat de parets de pedra, és també tot l'espai públic que l'envolta, on cada propietari té un dret de pastura pels seus animals, el dret de l'herba. Les vaques i ovelles hi sojornen breument a la primavera i a la tardor. Els homes hi treballen, quedant-s'hi uns dies o una o dues setmanes a l'estiu. Les propietats privades van ser guanyades a poc a poc sobre els comunals durant els últims segles.

Quan la quantitat d'herba seca es fa més important i demana un

emmagatzematge més que un transport a coll o amb matxos cap al poble des d'uns prats llunyans i alts, es decideix la construcció d'una borda. Aleshores es demana l'autorització de talar els arbres necessaris per la carcassa i el suport del llosat, pels solers i eventualment pel cobert que protegirà una part de la cort a davant de la borda : els acords consten al "*Llibre de Demandes de Fustamenta*". També fan objecte d'una demanda prop del comú o del quart la derivació de l'aigua d'un torrent o d'una font per irrigar els prats, car les aigües són propietat comuna.

Tot plegat, el nivell de les bordes presenta un paisatge particular molt característic, amb els edificis dispersos o reagrupats en petits nuclis, amb les parcel·les acuradament tancades i els angles sempre arrodonits dels camins que les separen, per donar més fluïdesa al pas dels ramats, amb els boscos pasturats dels voltants. Aquest espai amb dret de pastura abans de la pujada a les estives, delimitat per fites, marques o creus, es designa com a empriu a les valls i bordes de Canillo. Com que cada casa amb animals posseeix com a mínim una borda o alguns prats en altitud, aquests drets s'equilibren i tothom els pot demanar.

Les relacions entre bordes i pobles

Quan és possible les bordes són a prop i just al damunt del poble, dins el territori del Quart. Però poden formar un nucli lluny dins l'alta vall, sense lligam aparent amb el poble on resideixen els propietaris. S'observen a Andorra quatre tipus de situacions, amb relacions diferents amb els pobles :

1.- Habitualment les bordes són al damunt del poble, escampades sobre els vessants o dins una vall afluent veïna, amb una relació directa i constant. És l'esquema dels Quarts que es troben a Sornàs, a la Cortinada-Arans dins la vall d'Ordino, a Pal i a Arinsal per la Massana, a Aixirivall i a Aubinyà per Sant Julià de Lòria. Sense que el territori del Quart sigui clarament definit, és l'esglaonament que s'observa a l'obac d'Andorra la Vella, a Beixalís i al Solà d'Encamp, a Mereig per Canillo.

2.- Pot passar que les bordes es reagrupin en una vall lateral, penjada per sobre del poble i de la vall principal. El territori del Quart és aleshores dissimètric, amb el poble a la seva extremitat d'avall i les bordes esglaonades cap amunt. És la disposició a Anyós i a Sispony, amb els seus Cortals dins la vall del Riu Montaner, a la Massana i a Llorts, amb les Bordes de la Mollera dins la vall de l'Angonella (però les cases de Llorts tenen també bordes al Serrat). És l'esquema inicial de Montaup, de la Vall del Riu i de la Coma de Ransol en relació amb Canillo, el Vilar, l'Aldosa i Ransol (però a Canillo les bordes no són sempre de les cases del poble més proper, car hi va haver un expansionisme de les "cases fortes" de la parròquia sobre tot el territori).

3.- A l'invers, hi pot haver la dissociació total entre els pobles i les seves bordes, separades per una distància que pot arribar a 8 km entre Ordino i el Serrat, o entre Canillo i la Vall d'Incles, amb diversos Quarts pel mig. En aquest cas formen conjunts, fins i tot pobles d'estiva - amb fins i tot la seva capella - on sojornen les famílies una temporada. És el que passa a la Vall del Madriu per Andorra la Vella i les Escaldes, a la vall dels Cortals per Encamp, a la Vall d'Incles per Canillo, al conjunt de les Salines-el Serrat-Puntal per Ordino, a Setúria per la Massana, a la Peguera i a Canòlic per

Sant Julià de Lòria.

4.- Per fi, hi ha el cas de les bordes molt a prop dels pobles, al mateix nivell o sense massa diferència d'altitud. Es transformen ràpidament en annexos dels pobles, amb desplaçament pendulars quotidians durant els treballs agrícoles de l'estiu i la transformació progressiva d'algunes bordes en hàbitat permanent de pobladors. És el que va passar al Noguer-Engolasters i a la Comella per Andorra la Vella i les Escaldes, o al Forn per Canillo.

El nivell superior : les estives o muntanyes

La noció de muntanya

Al tercer nivell hi ha les estives, o pastures d'estiu : a Andorra es designen com a "muntanyes" o "peixenes" i són indispensables a la vida pastoral. La lluita per les pastures d'estiu va ser molt forta en el passat : permet d'entendre les oposicions i situacions encara no resoltes a propòsit dels límits entre Quarts, entre parròquies andorranes i les porcions de frontera encara no definitives entre Andorra, França i Espanya.

L'alta muntanya només s'utilitza a l'estiu. Dins el vocabulari de la vida pastoral la "muntanya" designa sempre una estiva, doncs una alta vall, una coma o una pastura, mai un relleu o un pic. És l'invers que passa : tot sovint, a Andorra com a Catalunya Nord, el pic que domina una estiva no té nom i se'l designa amb el nom de la comarca de l'estiva. És el cas de nombrosos cims andorrans : l'Alt de Mereig i l'Alt de Montaup, prop del Casamanya, la Serra del Cap de la Coma a Arcalís, el Pic Alt i el Pic Baix del Cubil o l'Alt del Griu a Encamp, el Pic de la Raconada de la Maiana o el Pic dels Estanyons a Andorra-Escaldes, la Tosa d'Incles i la Tosa del Cap del Siscaró a Canillo. És també el cas dels dos punt culminants del Principat : el Pic de l'Estanyó i el Pic de Coma Pedrosa.

Les estives comunals i els cortons

La propietat de les estives és sempre comunal o en empriu entre dues parròquies. L'ús és sempre col·lectiu, amb reunió al juny de ramats comuns de totes les cases, **la vacada** per les vaques que no es guarden al poble pel llaurar, **l'eucassada o la colla** per les euques i mules, **les ramades** per les ovelles (tot sovint grans ramats transhumants). Aquest sistema presenta una doble racionalitat :

- D'una part la guàrdia amb un sol vaquer o eucasser, o per un equip de pastors i ajudants (majoral, pastors i rabadans) permet d'alliberar braços necessaris per segar i dallar, i per les feines agrícoles i els transports de l'estiu, als pobles i a les bordes
- També permet una gestió més racional de les pastures alpines, amb una rotació molt estudiada.

La vacada utilitza successivament tres estives, al juliol, agost i setembre, la

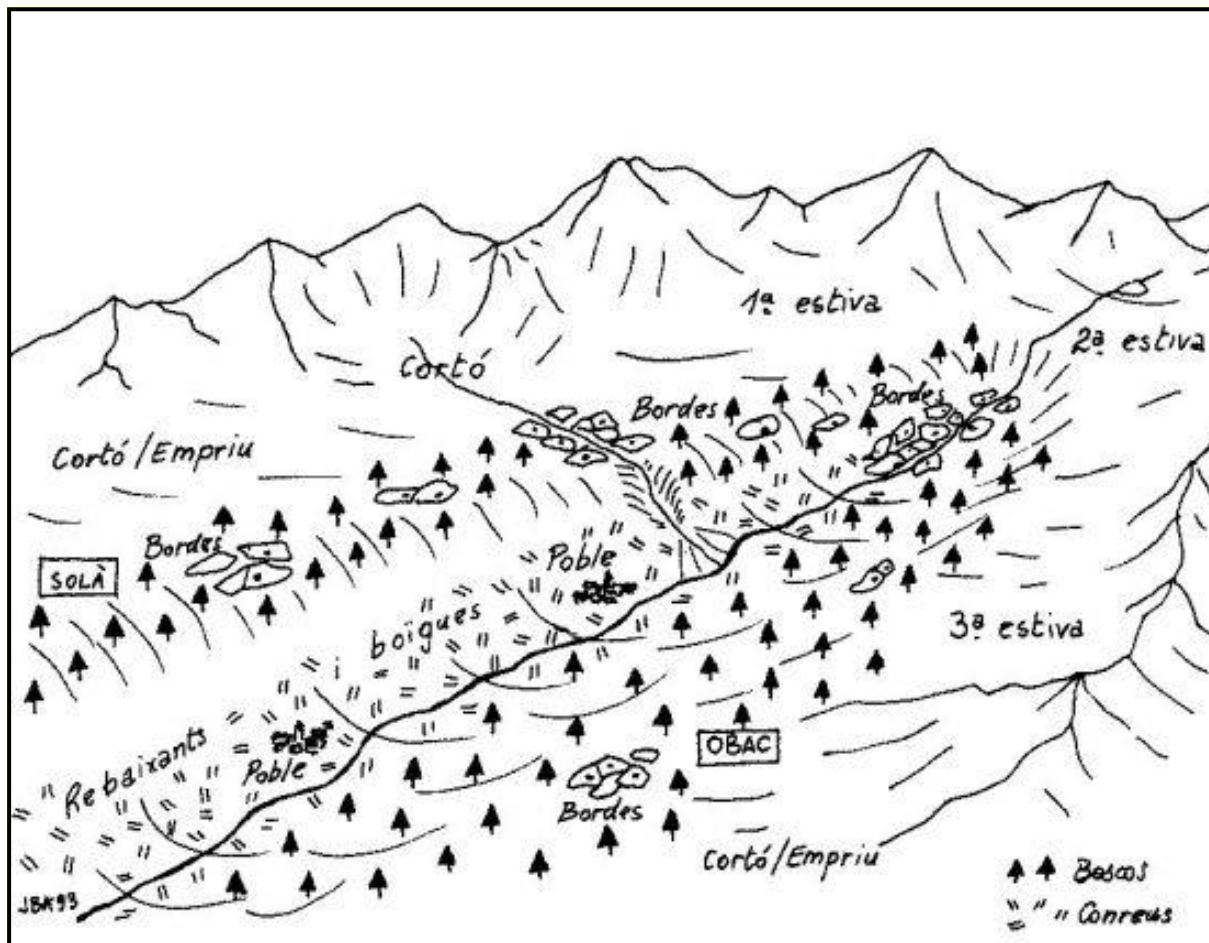
pujada a la primera fent-se a finals de juny i la baixada de la tercera a finals de setembre o a l'octubre. Els ovins passen al darrera i entren a la primera estiva quan la vacada i l'eucassada passen a la segona. Cada estiva té doncs una sola cabana pel vaquer i, eventualment, una segona més lluny per l'eucasser, per tal que les colles no es barregin si així ho trien els guardians. El ramat comunal es concentra per passar la nit a una jaça, tot sovint un fons de com glacial o una gran clariana a baix de l'estiva. A Andorra les jaces es designen com a pletes, encara que no siguin tancades com ho solen ser les pletes. El terme de jaça és conegut, però poc utilitzat.

Totes les pastures sobrants, és a dir que no són estives comunes, són els "cortons". Queden propietat comunal, però cada cortó és llogat a la primavera en subhasta a andorrans de la parròquia : aquests són lliures de pujar-hi al juny el seu bestiar, sol o acompanyat del bestiar dels veïns, o de sotsllogar el cortó a ramats transhumants estrangers (dit bestiar "de conlloc", és a dir que ha llogat junt amb l'arrendatari andorrà).

II-Ilustracions a continuació:

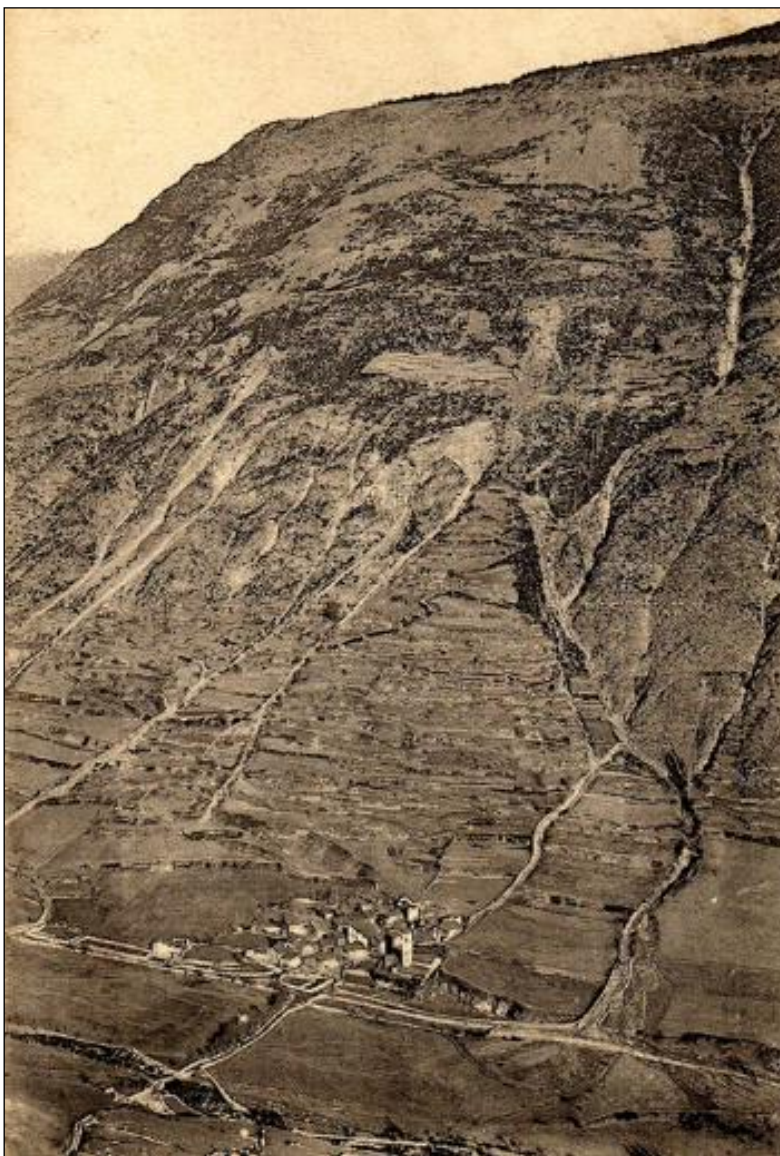
- L'esglaonament dels nivells de la vida pastoral a Andorra (dibuix)
- Poble i bordes a Encamp, al Solà i a les Neres (fotografia antiga)
- La vall de la Valira del Nord a Llorçs i Arans (fotografia)
- L'Artiga de Canillo a l'inici del segle XX (fotografia antiga)
- Carrerades i camins ramaders : els Plans de Canillo (fotografia)
- Carrerades i camins ramaders : la Vall d'Incles (fotografia)
- La pleta de la Rabassa de Rialb a Ordino (fotografia)
- Canillo i Encamp: la vacada a la pleta d'Envalira (fotografia)

L'esglaonament dels nivells de la vida pastoral a Andorra

El dibuix reagrupa el conjunt dels elements més habituals dels nivells de la vida pastoral que, amb més o menys importància o amb una disposició diversa, es troben a totes les parròquies andorranes i als municipis de muntanya de Catalunya. Aquest dibuix teòric s'inspira de la situació d'Ordino, una parròquia pastoral bastant representativa i equilibrada.

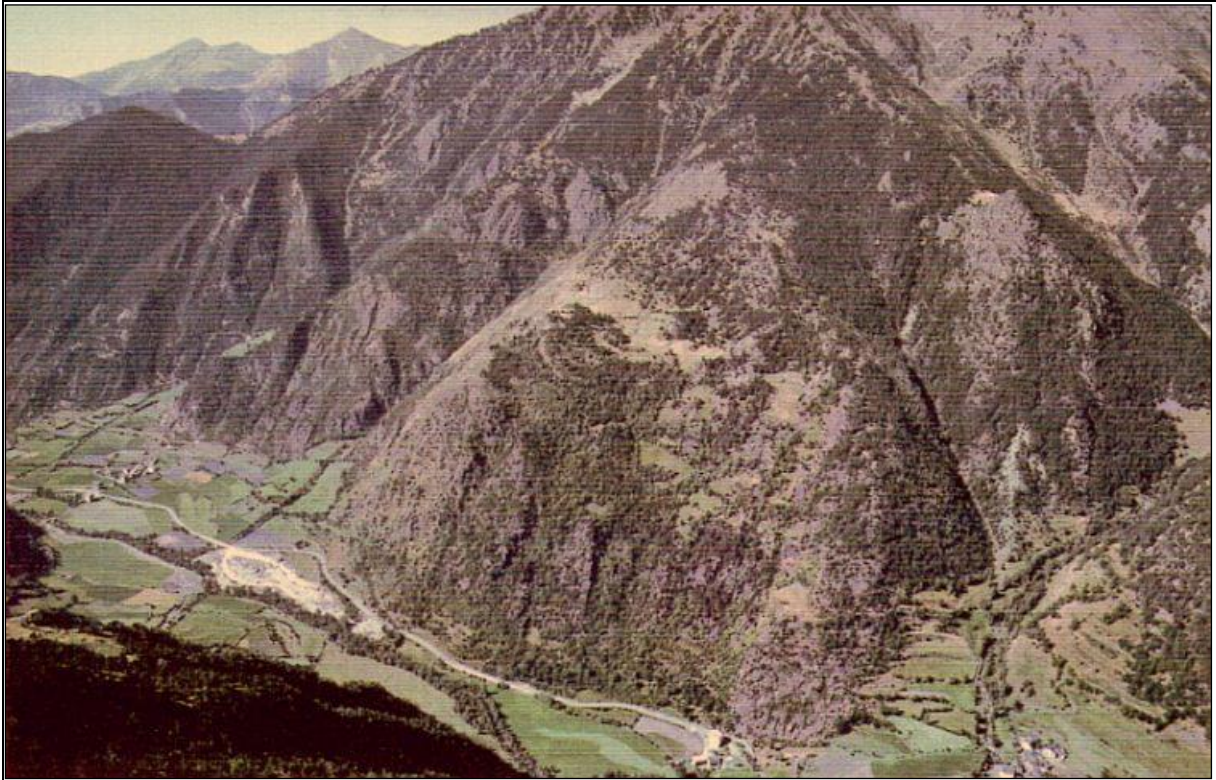
Poble i bordes a Encamp, al Solà i a les Neres

(foto A.T.V., s.d. Arxius Terra Nostra)

Aquesta fotografia sembla anterior al 1930. La Valira d'Orient és al primer pla. Al peu del vessant el poble d'Encamp és més amunt de la zona inundable. Les feixes dels camps utilitzen els dipòsits mobles del pendent de la vall. Aquest conjunt és el primer nivell. Més amunt són els rebaixants del Solà d'Encamp, la part inferior dels quals, molt pasturada és bastant pelada. Sobre estrets replans hi ha algunes bordes amb llurs camps esglaonats (Bordes de la Coltiassa, del Cardago et de Montalari). Les envolten boscos de densitat mitjana. Venen després els alts vessants de les Neres, amb un espai pastoral de prats-boscos bastant degradat. Aquest conjunt és el segon nivell. El tercer, les estives, és de l'altra banda, a l'obac : una sèrie de valls glacials afluent, penjades al damunt de l'ampla vall principal, fins a les crestes més altes.

La vall de la Valira del Nord a Llorçs i Arans

(foto A. Lerouge, 1980)

El com glacial de la Valira del Nord ocupa tot el primer terme, amb un lleuger estrenyiment quan retalla unes capes de roques més dures. El fons del com és entapissat de dipòsits fluvials i vorejat de cons de dejecció torrencials : són els terrenys conreats. a baix i a la dreta es veuen les primeres cases del poble de Llorçs) i el poble d'Arans és a l'esquerra, al mig dels conreus. Els vessants del com tenen replans a mitja altitud, amb bordes (Sedornet, al mig de la fotografia), i són incisats per una bateria de torrents i canals. Els boscos els protegeixen avui dia però, al segle 19, la torrencialitat i les allaus eren amenaces reals i tot el vessant i els seus rebaixants van ser posats en defens per deixar reconstituir-se el bosc. A dreta es veu el con i la gorja on desemboca la vall penjada de l'Angonella, que també té bordes. A l'últim terme i a l'esquerra hi ha el Coll de les Cases i, al darrera, la vall d'Arinsal, el Coll de la Botella i les muntanyes d'Os de Civis.

L'Artiga de Canillo a l'inici del segle XX

(Foto Labouche, Arxiu Terra Nostra)

L'aspect de Canillo en 1905. Les feixes colonitzen tots els vessants de l'Artiga, fins i tot els dipòsits glacials inestables i erosionats. Més amunt la minsa franja de pins del Bosc de la Canya – més estreta que avui dia - protegeix com pot de les allaus que baixen del Llempe, el vessant pastoral superior. El torrent a l'esquerra, que passa al mig del poble de Canillo és el Barranc de Montaup, que baixa de la vall glacial penjada de Montaup, on hi ha un grup de bordes amb els seus camps i prats.

Una artiga és una terra de cultiu guanyada sobre el bosc o els matolls mitjançant un desbrossament i el foc. A Andorra, amb prèvia petició dels interessats, l'autorització d'artigar sobre terrenys del comú era concedida per la col·lectivitat propietària dels terrenys, parròquia o quart. Es tractava habitualment de terrenys dolents o de molt pendent.

Carrerades i camins ramaders : els Plans de Canillo

(Foto J. Becat, 1980)

Als Plans de Canillo, el camí ramader que porta a les bordes i al famós cortó de la Vall del Riu, en el seu pas a través dels prats de dall del veïnat. Fixeu-vos que els prats i camps són oberts, sense tanques o parets entre ells, i que el camí és tancat de cap a cap per parets de sis pams d'alçada, o sigui 1,20m, com era la norma quan travessa les zones de conreus. Aquest camí ramader és ample, de dues canes, o sigui 3,20m, cosa que indica la importància del cortó i del ramats que hi transitaven.

Carrerades i camins ramaders : la Vall d'Incles

(Foto A. Lerouge, 1988)

Les bordes i els seus prats utilitzen els dipòsits que entapissen el com de l'antiga glacera de la Vall d'Incles. Som aquí a 1850m d'altitud, a sota del Bosc de la Pinosa (comença a la part alta de la fotografia) que protegeix de les allaus. Petites parets envolten cada una de les propietats privades : noteu els angles arrodonits i els camins ramaders. Un d'ells, al centre, seguia tota la vall. Més avall, però també vorejada de parets, la carretera és recent, com també el xalet modern i la capella. A dalt i a l'esquerra, un altre camí ramader, amb les seves formes característiques en embut, porta cap els vessants pasturats i cap als cortons. Avui mal arreglats, aquests camins s'erosionen i són incòmodes, de vegades mig tapats per parets caigudes. Això porta els jeeps a passar a través dels prats, on deixen roderes marcades. A dalt i a la dreta un prat era encara femat per les ovelles, amb un andar instal·lat dins un angle.

La pleta de la Rabassa de Rialb

(Foto A. Lerouge, 1978)

Sobre aquesta fotografia, presa en direcció avall, veiem el conjunt de la pleta de la Rabassa. És la pleta (o jaça) principal de la segona estiva d'Ordino, dins l'estatge subalpí a 1860m d'altitud, on acaba d'entrar el bestiar de la parròquia, un 6 d'agost. A mitjans d'agost la vacada serà dins l'alta vall i es reagruparà per la distribució de la sal a la pleta de Rialb, a 2060m d'altitud.

A la Rabassa tenim un com glacial ben dissenyat i amb morenes ; els vessants presenten una bateria de corredors d'allaus que funcionen cada hivern. La pleta mateixa té constantment restes de troncs o soques abandonades per les allaus que hi arriben.

El canvi d'estiva acaba de produir-se el matí mateix i la vacada és encara aplegada, fixada per la distribució de sal i per l'herba nova de la jaça. Però ja les euques s'han separat de les vaques i comencen a pujar, atretes per la frescor de l'alta vall i pels prats alpins més rasos, que els agraden més que l'herba alta.

Canillo i Encamp: la vacada a la pleta d'Envalira

(Foto J. Becat, 1980)

Sobre el Terreny de Concòrdia, les vacades de les parròquies de Canillo et d'Encamp comparteixen la primera estiva. Les vacades comunals són aplegades a la Pleta d'Envalira, a sota de la carretera que porta al port. La pleta utilitza un ample llom format de dipòsit glacial de l'antiga gelera que omplia la vall. Un bosc clar cobreix el vessant al segon pla, cap a Grau Roig, que té els seus edificis i les seves instal·lacions d'esquí a l'últim pla, just abans els circs dels Clots de la Menera, a l'esquerra, i dels Colells, a la dreta, réservés als ovins.

Algunes obres per entendre millor la vida pastoral i la societat andorrana i del Pirineu

- Salvador LLOBET REVERTER: *El Medi i la Vida a Andorra*, Andorra la Vella, 1986.

==> Traducció en català de l'obra original *El medio y la vida en Andorra*, publicat l'any 1947, per Candí RENÉ I COSTAFREDA. Veure especialment el capítols 7, 8, 9 i 12 (pp. 113-168 i 201-214)

- Antoni MORELL MORA: *Set lletanies de mort*, Barcelona, 1981, 2a edició 1983.

==> Novel·la molt rica per a l'estudi de la vida tradicional a Andorra: societat, casa, família, actituds individuals i col·lectives, vida material.

- COSTA I SAVOIA, Ernest. *Viatges amb els pastors transhumants*, Barcelona, 1987.

==> Un excel·lent testimoni sobre la transhumància a la Ribagorça i al Pallars, ric d'observacions, de vocabulari i d'il·lustracions.

- Salvador VILARRASA I VALL: *La vida dels pastors*, Ripoll, 1981.

==> Reproducció offset de la primera edició del 1935. El conjunt de l'obra és impregnat de l'ambient de la casa, de la família i de la vida pastoral tradicionals. Veure els capítols tardor i hivern, que fan referència a la casa i al seu terme. Documents annexos, amb apèndix I: vocabulari.